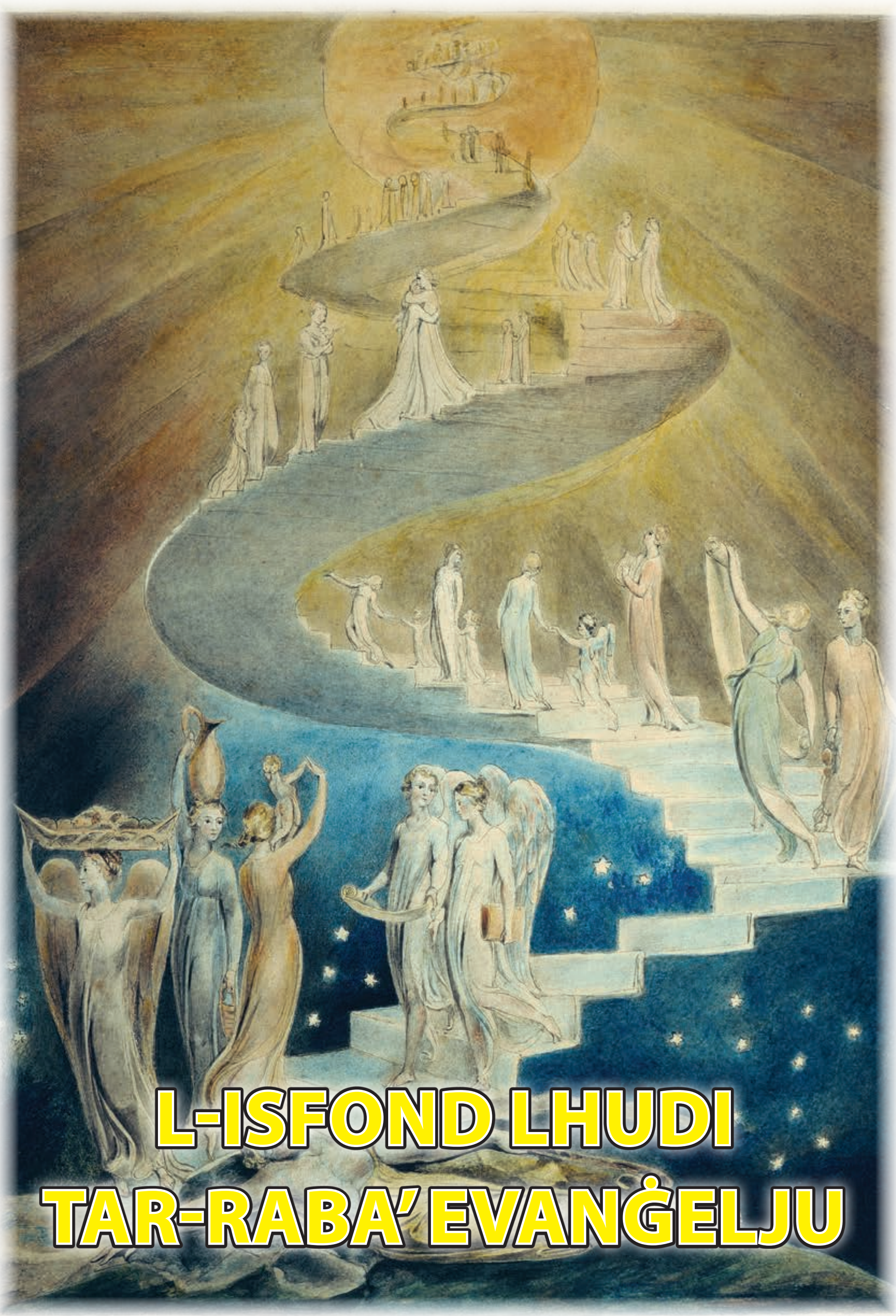

L-ISFOND LHUDI TAR-RABA' EVANĠELJU

Rev Dr Martin Micallef OFMCap

Qatt mhuwa faċli tinterpreta l-Evanġelju skont San Ġwann minħabba li hemm aktar minn metodu wieħed kif nistgħu nagħmlu dan. Żgur iżda li rridu nitgħallmu nagħmlu dan bl-isfond tal-Ġudaiżmu tal-ewwel seklu li ma kienx wieħed monolitiku. Minflok, il-Ġudaiżmu taż-żmien li fih inkiteb dan l-Evanġelju kien jikkonsisti f'diversi movimenti li lkoll b'xi mod, isibu l-għeruq tagħhom fit-Testment il-Qadim. F'dan l-artiklu sejrin naraw l-influwenza ta' dan kollu fuq il-kitba tar-Raba' Evanġelju.

L-influwenza tat-Testment il-Qadim

Diffiċli tiċħad l-impatt tat-Testment il-Qadim fuq in-narrattiva tar-Raba' Evanġelju. [1] L-idea tat-twettiq tal-Iskrittura hija fundamentali fin-narrattiva ta' dan l-Evanġelju. Sa mill-bidunett, fl-episodju tat-tindif tat-Tempju, naqraw: "Id-dixxipli ftakru f'dak li kien hemm miktub fl-Iskrittura, 'Il-ħeġġa għal darek fnietni.'"[2] Meta fl-aħħar ċena, Ġesù jitkellem dwar il-mibegħda tal-poplu kontrih, insibu nota marbuta mal-Iskrittura: "Imma dan ġara biex isseħħ il-kelma li hemm fil-Liġi tagħhom, 'Fuq xejn bagħduni.'"[3] Hekk ukoll meta matul din l-istess ikla, Ġesù jitkellem dwar it-telfien ta' Ġuda l-Iskarjota, huwa jagħmel dan fid-dawl tat-twettiq tal-Iskrittura: "Kemm domt magħhom, jiena ħaristhom, u ħadd minnhom ma ntilef ħlief bin it-telfien, biex isseħħ l-Iskrittura."[4]

Ir-rakkonti tal-passjoni u l-mewt ta' Ġesù mhumiex nieqsa lanqas minn dawn ir-referenzi għat-twettiq tal-Iskrittura. Hekk pereżempju, meta niġu għax-xena tal-qsim tal-ħwejjeġ ta' Ġesù, naqraw kif is-suldati, "Ftiehmu bejniethom u qalu: 'Ma nqattgħuhiex, iżda nitfgħu x-xorti għaliha, u lil min tmiss jeħodha.' Dan ġara biex isseħħ l-Iskrittura li tgħid, 'Ħwejġi qasmu bejniethom, u għall-ilbies tiegħi tefgħu x-xorti.'"[5] Hekk ukoll meta niġu għall-karba ta' Ġesù fuq is-salib meta qal li kien bil-għatx, l-Evanġelista jgħaqqad dan il-kliem ta' Ġesù mat-twettiq tal-Iskrittura: "Wara dan, Ġesù, billi issa kien jaf li kollox kien mitmum, biex isseħħ l-Iskrittura qal: 'Għandi l-għatx!'"[6] It-twettiq tal-Iskrittura fir-rakkonti tal-passjoni u l-mewt ikompli meta naqraw kif is-suldat minflok kiser ir-riġlejn ta' Ġesù, nifidlu ġenbu b'lanza. Hawnhekk l-Evanġelista jirrapporta hekk: "Għax dan ġara biex isseħħ l-Iskrittura li tgħid, 'Ebda waħda minn għadmu ma jkissrulu.' U hemm ukoll kitba oħra

fl-Iskrittura li tgħid, 'Huma għad iħarsu lejn min nifdu.'"[7]

Motifi mit-Testmnet il-Qadim

Flimkien mal-kwotazzjonijiet speċifiċi mit-Testment il-Qadim, fir-Raba' Evanġelju nsibu wkoll eku ta' diversi siltiet jew motifi oħra meħuda mill-Iskrittura. Hekk, pereżempju, il-Prologu jiftaħ bl-istess kliem tal-Ġenesi (LXX) "Fil-bidu" – bil-Grieg: *en arche* – u jitkellem mid-dawl u d-dlam[8] li ġew separati minn xulxin. Xbihat mit-Testment il-Qadim jirrappreżentaw ir-relazzjoni ta' Ġesù mal-poplu tiegħu. Ix-xbieha tar-ragħaj it-tajjeb fi Ġw 10 hija bbażata fuq numru ta' siltiet mit-Testment il-Qadim.[9] Hekk ukoll ix-xbieha ta' Ġesù bħala d-dielja f'rabta mal-frieghi fi Ġw 15 issib l-eku tagħha f'numru ta' siltiet oħra tat-Testment il-Qadim.[10]

Motif ieħor meħud mit-Testment il-Qadim li huwa użat mir-Raba' Evanġelista fl-Evanġelju tiegħu huwa dak tal-Għerf – bil-Grieg: *Sophia*. Għalkemm il-kelma "Għerf" ma nsibuhiex użata f'dan l-Evanġelju, nistgħu ngħidu li l-Prologu jagħmel użu minn dan il-motif fil-paralleliżmu li joħloq bejn il-*Logos*/ il-Kelma u l-personifikazzjoni tal-Għerf fir-rigward tal-funzjoni u l-irwol tagħhom fil-ħolqien.[11]

Rir-Raba' Evanġelju, niltaqgħu ukoll ma' bosta allużjonijiet għall-Iskrittura: il-ħolma ta' Ġakobb,[12] il-ħaruf tal-Għid,[13] ir-rigal tal-manna,[14] u s-serp tal-bronż.[15] Flimkien ma' dawn, il-bosta motifi tal-Għid Lhudi juru kif dan l-Evanġelju huwa mxappap fil-ħsieb u t-teoloġija Lhudija[16] fejn "il-Lhud" jieħdu prominenza kbira. Fid-dawl ta' dan kollu, ir-Raba' Evanġelista juża espressjonijiet bħal "l-Għid tal-Lhud"[17] u jitkellem fuq il-mod kif il-Lhud kienu jippreparaw il-ġisem mejjet għad-difna.[18] Ġesù iżda jżomm id-distanza minn dak li hu Lhudi hekk kif huwa jitkellem miċ-ċirkonċizjoni li "Mosè tagħkom,"[19] u minn Abraham bħala "missierkom."[20]

Ir-Raba' Evanġelista jurina kemm kien tassew interessat fl-Iskrittura b'mod illi huwa jaqraha u jinterpretaha minn perspettiva Kristoċentrika. Ġesù hu l-ħaruf tal-Għid,[21] is-sultan ta' Israel.[22] Is-salib tiegħu hu s-sellum ta' Ġakobb,[23] u Ġesù nnifsu hu

merfugħ ’il fuq bħas-serp li Mosè għolla fid-deżert bħala mezz ta’ salvazzjoni.[24] Ġesù hu l-manna eskatoloġika[25] u l-għajn tal-ilma fit-Tempju ġdid li ra Eżekjel.[26] Fuq kollox, Ġesù hu muri bħala l-Iben ta’ Alla, u allura akbar minn Ġakobb,[27] minn Abraham u l-profeti l-oħra.[28] Huwa l-aġent tal-ħolqien ta’ Alla,[29] u t-tama tal-qawmien.[30] Huwa r-Ragħaj imwiegħed minn Eżekjel 34.[31]

Ġudaiżmu li ma kienx monolitiku

Minkejja l-attenzjoni li r-Raba’ Evanġelista jagħti għal dak li hu Lhud, irridu nżommu f’moħħna li l-Ġudaiżmu kontemporanju tal-Evanġelista ma kienx monolitiku. Il-Ġudaiżmu tal-ewwel seklu kien magħmul minn diversi gruppi/setet, inkluż l-Insara Lhud tal-bidu, b’ideat differenti relatati ma’ diversi fatturi settarji.[32] Ġużeppi Flavju, l-istoriku Lhudi tal-ewwel seklu, isemmi tliet “setet” li flimkien magħhom irridu nżidu wkoll gruppi oħra żgħar li kien hemm f’dan il-perjodu.[33]

Wara s-sena 70 W.K., bil-qerda ta’ Ġerusalemm u t-Tempju, din id-diversità bdiet tisparixxi fil-Ġudaiżmu filwaqt li l-Fariżej li diġà kienu popolari ħafna mal-poplu, kisbu awtorità morali u allura influwenza fuq il-poplu.[34] Id-diversità fil-Ġudaiżmu ta’ qabel is-sena 70 W.K., saret aktar evidenti bl-iskoperta tad-*Dead Sea Scrolls* fl-1948.[35] Diversi studjużi jaraw paralleliżmu fil-kontenut ta’ dawn id-dokumenti li nstabu f’Qumran ma’ dak tar-Raba’ Evanġelju.[36] Minkejja x-xebh, xorta waħda hemm baħar x’jifred bejn dawn ix-xogħlijiet letterarji.[37] Min-naħa l-oħra, Bultmann kien konvint li l-isfond tal-ideat li jesprimi r-Raba’ Evanġelista għandhom l-għeruq tagħhom fil-Gnostismu.[38] Din il-pożizzjoni iżda ġiet ribattuta minn diversi studjużi li ġew warajh. Ħafna minn dawn l-istudji jipproponu li r-Raba’ Evanġelju jsib l-għeruq tiegħu fit-Testment il-Qadim u fil-ħsieb Rabbiniku tal-ewwel seklu.[39] Dan kollu seħħ l-aktar wara l-istudju ta’ Dodd, li mmarka bidla kbira fl-istudju ta’ dan l-Evanġelju.[40] Dodd ippreżenta argumenti li fihom jurina kif id-deskrizzjonijiet li ħallielna dan l-Evanġelista dwar it-tipografija ta’ Ġerusalemm,[41] u l-użu tal-lingwaġġ metaforiku diffiċli tifhimhom barra l-kuntest Lhudi ta’ dan il-perjodu.[42]

It-tradizzjonijiet u l-kwestjonijiet tal-Lhud

Fir-Raba’ Evanġelju niltaqgħu ukoll ma’ bosta referenzi għal-Liġijiet u t-tradizzjonijiet li kienu jagħmlu parti mill-Ġudaiżmu ta’ żmien Ġesù. Hekk, pereżempju, Nikodemu jagħmel referenza għal-Liġi meta jipprova jaqbeż għal Ġesù: “Jaqaw il-Liġi tagħna tikkundanna lil xi ħadd qabel ma tisma’ lilu stess ħalli tkun taf x’inhu jagħmel?”[43]

Ġesù nnifsu jirreferi għax-xhieda ta' tnejn fil-Liġi: "Issa fil-Liġi tagħkom hemm miktub lix-xhieda ta' tnejn tgħodd"[44] b'referenza għal Dewt 19:15. Ġesù jitkellem miċ-ċirkonċizjoni mogħtija minn Mosè: "Mosè takom iċ-ċirkonċiżjoni – għalkemm din ma kinitx ġejja minn Mosè – imma mill-patrijarki – u intom lil dak li jkun, iċ-ċirkonċiżjoni tagħmluhielu f'jum is-Sibt."[45] Fl-episodju tal-mara li nqabdet fid-dnub tissemma l-Liġi tat-tħaġġir: "Issa fil-Liġi tagħna Mosè ordna biex nisa bħal dawn inħaġġruhom."[46]

Bħala parti mill-ġrajja tat-tieġ f'Kana, l-Evanġelista jispjega l-preżenza ta' ġarar waqt dan it-tieġ. "Issa kien hemm sitt ġarar tal-ħaġar, imqiegħda hemm għar-rit tal-purifikazzjoni tal-Lhud."[47] Ir-Raba' Evanġelista jħoss ukoll il-bżonn li jispjega numru ta' użanzi li l-Lhud kellhom, bħal meta fl-episodju tal-fejqan tar-raġel li kien ilu tmienja u tletin sena marid, naqraw dwar ir-rabta bejn l-ilma tal-menqgħa ta' Betzata li kien jitqanqal mal-qawwa terapewtika tiegħu.[48]

F'dan l-Evanġelju nsibu wkoll traċċi ta' dibattiti kontemporanji fost il-Lhud, u li huma ankrati fit-Tradizzjoni Biblika taż-żmien li fih għex Ġesù. Hekk, pereżempju, fi Ġw 5:17 meta Ġesù jgħid lil-Lhud: "Missieri għadu jaħdem sa issa: mela naħdem jien ukoll," ir-Raba' Evanġelista jurina li kien familjari mal-kwestjonijiet tal-interpretazzjoni Biblika dwar il-ħarsien tal-jum qaddis tas-Sibt. Fl-ewwel żewġ Kapitli tal-Ktieb tal-Ġenesi naqraw kif il-Mulej temm il-ħolqien tiegħu fis-sitt jum u straħ fis-seba' jum. "U fis-seba' jum Alla temm ix-xogħol tiegħu kollu li kien għamel, u waqaf fis-seba' jum mix-xogħol tiegħu li kien għamel."[49] Skont il-ħsieb Lhudi, kif insibuh attestat fil-kitba ta' Filone, il-Mulej Alla xorta waħda iżda kien jaħdem f'jum is-Sibt. Huwa fid-dawl ta' interpretazzjonijiet bħal dawn, li rridu nippruvaw nifhmu kif Ġesù kien qed jiġġustifika dak li għamel f'jum is-Sibt.[50] Dan kollu jurina li dan l-Evanġelju ma jistax jinqara mingħajr konoxxenza tal-isfond tal-Ġudaiżmu kontemporanju għal din il-kitba.

Kliem bil-Lhudi

Ir-Raba' Evanġelista jinkludi numru ta' kliem bl-Aramajk li miegħu jagħti t-tifsira tiegħu bil-Grieg, xi ħaġa li faċilment tindika li tal-inqas parti mill-udjenza li għaliha kiteb ma kinitx midħla tal-Aramajk. Hekk, pereżempju, fis-sejħa tal-ewwel dixxipli naqraw kif dawn id-dixxipli jistaqsu lil Ġesù: "Fejn toqgħod *Rabbi?* – li tfisser Mgħallem."[51] F'dan l-istess episodju naqraw kif Indrì jmur isib lil ħuh Pietru u jgħidlu: "'Sibna l-Messija' – li tfisser Kristu."[52] Fil-vers ta' wara naqraw kif Ġesù jsejjaħ lil Xmun: "Kefa – jew Pietru."[53] Hekk ukoll fid-dehra ta' Kristu Rxoxt lil Marija ta' Magdala naqraw kif din tgħidlu: "'Rabbuni!' jiġifieri Mgħallem."[54] Tumas hu msejjaħ "it-Tewmi," enfasi mogħtija tliet darbiet f'dan l-Evanġelju.[55]

F'dan l-Evanġelju niltaqgħu ukoll ma' numru ta' ismijiet u kliem mogħti bil-Lhudi bla

ebda spjega għalihom. Hekk, pereżempju, Kristu Rxoxt isejjaħ lil Marija ta' Magdala bl-isem tagħha: "Mirjam!"[56] F'Ħadd il-Palm naqraw kif in-nies bdew isellmu lil Ġesù bl-għajjat tal-kliem "Hosanna!"[57] Flimkien ma' dan il-kliem, irridu ninnutaw ukoll l-ismijiet ta' postijiet li jissemmew bil-Lhudi u bi spjega għalihom. Hekk, pereżempju, lill-agħma mit-twelid, Ġesù jgħidlu: "Mur inħasel fil-menqgħa ta' Silwam." Immedjatament wara, l-Evanġelista jipprovdi t-tifsira ta' dan l-isem: "Din tfisser 'il-Mibgħut.'"[58]

Hemm imbagħad ismijiet ta' postijiet oħra mogħtija bil-Lhudi imma mingħajr ebda spjega għalihom. Hekk, pereżempju, naqraw fil-bidu tal-miraklu tar-raġel li kien ilu snin marid: "F"Ġerusalemm, maġenb il-menqgħa tal-Bieb tan-Nagħaġ, hemm bini b'ħames loġoġ, li bil-Lhudi jgħidulu Betzata."[59] Fil-rakkont tal-passjoni naqraw: "Pilatu ġieb lil Ġesù barra u qiegħdu fuq sedja għolja, fil-post imsejjaħ Litòstrotos, bil-Lhudi Gabbatà."[60] Ftit versi 'l isfel naqraw dwar il-post fejn sallbu lil Ġesù "imsejjaħ 'il-Qorriegħa,' bil-Lhudi Golgota."[61]

Eku ta' figuri mit-Testment il-Qadim

Il-figuri tal-Patrijarki: Abraham, Iżakk u Ġakobb, huma msemmija f'konnessjoni ma' Ġesù f'dan l-Evanġelju. Ġesù jkellem lil-"Lhud" fuq Abraham u jgħidilhom: "Missierkom Abraham qabeż bil-ferħ għall-ħsieb li kien se jara l-jum tiegħi, u rah u feraħ."[62] Il-mara Samaritana tistaqsi lil Ġesù dwar l-identità tiegħu f'rabta ma' Ġakobb: "Jaqaw int aqwa minn missierna Ġakobb li tana dan il-bir, li minnu xorob hu u wliedu u l-imrieħel tiegħu?"[63] Meta l-Evanġelista jippreżenta l-fehma tal-poplu dwar Ġesù, huwa jqajjem il-mistoqsija tar-relazzjoni ta' Ġesù ma' David: "Ma tgħidx l-Iskrittura li l-Messija għandu jiġi min-nisel ta' David u minn Betlehem, ir-raħal minn fejn kien David?"[64]

Hemm imbagħad bosta referenzi espliċiti għal Mosè. It-tipoloġija dwar Mosè nsibuha fin-noti dwar is-serp tal-bronż,[65] fl-għoti tal-manna,[66] kif ukoll fil-mirakli ta' Ġesù bħala sinjali li jservu biex jawtentikaw il-missjoni tiegħu. Hemm ukoll bosta referenzi espliċiti għal Mosè mxerrda man-narrativa kollha ta' dan l-Evanġelju. Filippu jgħid lil Natanjel: "Sibna lil dak li fuqu kitbu Mosè fil-Liġi u l-profeti fil-kotba tagħhom."[67] Fl-ewwel kontroversja mal-"Lhud," Ġesù jgħidilhom: "Xejn la taħsbu li se nkun jien li nakkużakom quddiem il-Missier; dak li jakkużakom huwa Mosè, li fih qegħedtu t-tama tagħkom. Għax kieku kontu temmnu lil Mosè kontu temmnu lili wkoll, għax Mosè fuqi kiteb."[68] Fl-interrogazzjonijiet li l-"Lhud" għamlu lir-raġel li twieled agħma naqraw, kif dawn jakkużaw lil dan ir-raġel: "Dak int dixxiplu tiegħu! Aħna ta' Mosè dixxipli! Aħna nafu li lil Mosè kellmu Alla, imma dan ma nafux minn fejn hu!"[69]

L-inklużjoni tal-festi tal-Lhud

Il-festi Lhud imsemmija fir-Raba' Evanġelju, fosthom, il-festa tal-Għid, tat-Tabernakli, u tal-Konsagrazzjoni tat-Tempju, juruna li dan l-Evanġelista kien jaf sewwa bit-tifsir teoloġiku ta' dawn il-festi li kienu marbuta ma' żminijiet differenti matul is-sena.[70] Huma bosta l-istudji dwar il-festi Lhud fir-Raba' Evanġelju.[71] Xi studjużi jqisu l-inklużjoni tal-festi Lhud f'rabta mal-ġrajjiet marbuta ma' Ġesù, bħala għajnuna letterarja li tagħti struttura lin-narrativa ta' dan l-Evanġelju.[72] Studjużi oħra jqisu lil dawn il-festi bħala mod ġdid kif nifhmu l-Kristoloġija tar-Raba' Evanġelju, b'mod illi Ġesù jiġi muri lilna bħala dak li qed jieħu post dawn il-festi, jew aħjar li t-tifsira vera ta' dawn il-festi ssib il-milja tagħha f'Ġesù, l-Iben ta' Alla.[73]

L-Għid Lhudi huwa msemmi tliet darbiet matul in-narrativa kollha ta' dan l-Evanġelju.[74] F'dan l-Evanġelju tissemma wkoll il-festa tad-Dedikazzjoni tat-Tempju f'rabta max-Xitwa: "Imbagħad f'Ġerusalemm ħabtet il-festa tal-Konsagrazzjoni tat-Tempju. Kienet ix-xitwa, u Ġesù kien miexi min-naħa għal oħra tat-Tempju, fil-loġġa ta' Salamun."[75] Ir-Raba' Evanġelista jsemmi wkoll il-festa tat-Tabernakli meta jinfurmana kif fl-aħħar jum solenni tal-festa Ġesù joffri "ilma ħaj."[76]

L-arkeoloġija u r-Raba' Evanġelju

Studji arkeoloġiċi għenu biex jikkonfermaw li r-Raba' Evanġelju huwa korrett dwar il-ġeografija tal-Palestina,[77] aktar milli forsi konna naħsbu meta l-istoriċità ta' dan l-Evanġelju kienet ikkontestata minn ħafna studjużi.[78] Hekk, pereżempju, fi Ġw 1:28 naqraw: "Dan ġara f'Betanja, in-naħa l-oħra tal-Ġordan, fejn Ġwanni kien jgħammed." Hekk ukoll fi Ġw 10:40 terġa' tissemma din il-lokalità: "U raġa' mar in-naħa l-oħra tal-Ġordan, fejn qabel kien hemm Ġwanni jgħammed, u baqa' hemm." L-iskavi li saru fl-1996 f'Betanja lil hemm mill-Ġordan jikkonfermaw l-istoriċità ta' dan il-post.[79] Ir-referenza għal Betanja lil hemm mill-Ġordan hija intenzjonata biex tiddistingwi minn Betanja l-oħra li "kienet qrib Ġerusalemm, xi ħmistax-il stadju 'l hemm minnha."[80] Din il-lokalità li tissemma fi Ġw 11:1 u 12:1, kienet skavata bejn is-snin 1949-1953,[81] bħala post qrib Ġerusalemm li aktarx Ġesù kien imur hemm fid-dar tal-familja ta' Marta, Marija u Lazzru msemmija bħala dawk li kien iħobb Ġesù.[82]

Post ieħor li jissemma biss fir-Raba' Evanġelju huwa l-menqgħa tal-Bieb tan-Nagħaġ li ħdejha kien hemm bini b'ħames loġoġ jgħidulu Betzata.[83] Skavi li saru fis-seklu dsatax u għoxrin kixfu vaska kbira qrib il-knisja ta' Sant'Anna f'Ġerusalemm, li ġiet identifikata bħala dan il-post li jsemmi r-Raba' Evanġelju.[84] F'Kapitlu 9, l-Evanġelista San Ġwann imbagħad, isemmi l-menqgħa ta' Silwam li fiha Ġesù bagħat lir-raġel agħma mit-twelid biex jinħasel. Mill-ġdid l-iskavi moderni li saru f'Ġerusalemm wasslu biex terġa' tinstab din il-menqgħa.

Dan kollu jurina kif ir-Raba' Evanġelista kellu konoxxenza tal-Palestina qabel is-sena 70 W.K., meta xi wħud minn dawn il-postijiet li jsemmi fin-narrativa, ġew meqrudin mir-Rumani. Dan ma jfissirx li l-informazzjoni li jagħtina dan l-Evanġelju dwar Ġesù hija vverifikata, imma tal-inqas l-ambjent li fih għex Ġesù hu wieħed ta' min joqgħod fuqu.

Konklużjoni

Meta nqisu x-xhieda kollha ppreżentata hawn, flimkien ma' ħafna argumenti oħra li ma kienx hemm post biex insemmuhom, nikkonkludu li l-kuntest reliġjuż li fih inkiteb ir-Raba' Evanġelju huwa l-Ġudaiżmu tal-ewwel seklu, li kien wieħed imħallat u mhux monolotiku. Kien minn hemm li l-Evanġelista San Ġwann kiseb ħafna mill-ideat tiegħu fid-dawl tat-Testment il-Qadim li ġew applikati b'mod straordinarju għal Ġesù, l-Iben ta' Alla, li hu muri lilna bħala superjuri għall-personaġġi l-kbar tat-Testment il-Qadim.

Referenzi

1 Fost l-istudji dwar l-użu tat-Testment il-Qadim fir-Raba' Evanġelju ara, Edwin D. Freed, Old Testament Quotations in the Gospel of John (Leiden: Brill, 1965); Maarten J.J. Menken, "Observations on the Significance of the Old Testament in the Fourth Gospel," f'Theology and Christology in the Fourth Gospel, eds. Gilbert Van Belle u Jan G. Van der Watt, P.J. Maritz (Leuven: Leuven University Press, 2005), 155-175.

2 Ġw 2:17.

3 Ġw 15:25.

4 Ġw 17:12.

5 Ġw 19:24.

6 Ġw 19:28.

7 Ġw 19:36-37.

8 Ara Ġen 1:1-5.

9 Ara Salm 23:1; Isa 40:11; Ġer 23:1-4; Eżek 34:1; 37:24. Ara wkoll, F. Onoro, "The Excellence of the Shepherd: An Interpretation of Jn 10:11-18," Dei Verbum 68-69 (2003): 16-20.

10 Ara Salm 80:9-14; Isa 5:1-7; Ġer 2:21; Eżek 15:1; 19:10.14; Hos 10:1. Ara wkoll, Fernando F. Segovia, "The Theology and Provenance of John 15,1-17," Journal of Biblical Literature 101 (1982): 115-128.

11 Ara Prov. 8:30 u Ġw 1:2-4.

12 Ara Ġen 28:12; Ġw 1:51.

13 Ara Eżod 12:1-14; Ġw 1:29.36; Ġw 19:14.

14 Ara Eżod 16:1-12; Ġw 6:25-58.

15 Ara Num 21:5-9; Ġw 3:14-15.

16 Ara Leon Morris, The New Testament and the Jewish Lectionaries (London: The Tyndale Press, 1964), 64-72.

17 Ara Ġw 2:13; 6:4; 11:55.

18 Ara Ġw 19:40.

19 Ara Ġw 7:22.

20 Ara Ġw 8:56.

21 Ara Ġw 1:29; 19:36.

22 Ara Ġw 1:49.

23 Ara Ġw 1:51.

24 Ara Ġw 3:14.

25 Ara Ġw 6:32.

26 Ara Ġw 7:37-39.

27 Ara Ġw 4:12.

28 Ara Ġw 8:53.

29 Ara Ġw 5:17.

30 Ara Ġw 11:25.

31 Ara Ġw 10:11.

32 Fuq din id-diversità ara, Gary G. Porton, "Diversity in Postbiblical Judaism," f'Early Judaism and its Modern Interpreters, eds. Robert A. Kraft u George W. E. Nickelsburg (Philadelphia: Fortress, 1986), 57-80.

33 Ara Martin Goodman, "A Note on the Qumran Sectarians, the Essenes and Josephus," JJS 46 (1995): 161-166.

34 Ara Bruce Chilton u Jacob Neusner, Judaism in the New Testament: Practices and Beliefs (London, New York: Routledge, 1995).

35 Ara Géza Vermès, The Religion of Jesus the Jew (Minneapolis: Fortress, 1993), 8-9.

36 Ara pereżempju, A. Hanson, "Hodayot XV and John 17: A Comparison of Content and Form," Hermathena 18 (1974): 48-58.

37 James H. Charlesworth, "A Critical Comparison of the Dualism in 1QS 3:13-4:26 and the 'Dualism' Contained in the Gospel of John," f'John and the Dead Sea Scrolls, ed. James H. Charlesworth (New York: Herder & Herder / The CrossRoad Publishing, 1990), 76-106, ma jaċċettax id-dipendenza letterarja bejn it-testi ta' Qumran u r-Raba' Evanġelju.

38 Ara Rudolf Bultmann, The Gospel of John: A Commentary, trans. George R. Beasley-Murray et al. (Oxford: Blackwell, 1971), 28, 30.

39 Ara Peder Borgen, Bread from Heaven: An Exegetical Study of the Concept of Manna in the Gospel of John and the Writings of Philo. Supplements to Novum Testamentum 10 (Leiden: Brill, 1965).

40 Ara Charles H. Dodd, Historical Tradition in the Fourth Gospel (Cambridge: Cambridge University Press, 1963).

41 Ara ibid., 180.

42 Ara ibid., 332-333, 412-413.

43 Ġw 7:51.

44 Ġw 8:17.

45 Ġw 7:22.

46 Ġw 8:5. Ara wkoll, Lev 20:10; Dewt 22:22.

47 Ġw 2:6.

48 Ara Ġw 5:7.

49 Ġen 2:2.

50 Ara Peder Borgen, "The Sabbath Controversy in John 5:1-18 and the Analagous Controversy Reflected in Philo's Writings," f'Peder Borgen, Early Christianity and Hellenistic Judaism (Edinburgh: T&T Clark 1996), 105-120.

51 Ġw 1:38.

52 Ġw 1:41.

53 Ġw 1:42.

54 Ġw 20:16.

55 Ara Ġw 11:16; 20:24; Ġw 21:2.

56 Ġw 20:16.

57 Ġw 12:13.

58 Ġw 9:7.

59 Ġw 5:2.

60 Ġw 19:13.

61 Ġw 19:17.

62 Ġw 8:56.

63 Ġw 4:12.

64 Ġw 7:42.

65 Ara Ġw 3:14.

66 Ara Ġw 6:31-58.

67 Ġw 1:45.

68 Ġw 5:45-46.

69 Ġw 9:28-29.

70 Ara Gary M. Burge, Interpreting the Gospel of John (Grand Rapids/MI: Baker Books, 1998), 20.

71 Dawn il-festi tal-Lhud huma studjati fix-xogħol ta' Rafael Vicent, La festa ebraica delle capanne (Sukkot). Interpretazioni midrashiche nella Bibbia e nel giudaismo antico (Roma: Libreria Editrice Vaticana, 2000).

72 Ara pereżempju, M.-É., Boismard, "L'Evangile à quatre dimensions," Lumière 5, no.1 (1951): 94-114.

73 Ara Gale A. Yee, Jewish Feasts and the Gospel of John (Wilmington DE: Michael Glazier, 1989); Michael A. Daise, Feasts in John: Jewish Festivals and Jesus' Hour in the Fourth Gospel. WUNT 229 (Tübingen, Mohr Siebeck, 2007); Renzo Infante, Le feste di Israele nel Vangelo secondo Giovanni. Parola di Dio 32 (Cinisello Balsamo (MI): San Paolo, 2010).

74 Ara Ġw 2:13.23; 6:4; 11:55.

75 Ġw 10:22-23. Il-loġġa ta' Salamun bħala parti mit-Tempju ta' Ġerusalemm tissemma wkoll f'Atti 3:11; 5:12.

76 Ara Ġw 7:37-39.

77 Xi postijiet li jissemmew fis-Sinottiċi huma għal kollox assenti fir-Raba' Evanġelju, fosthom, Korażim, Nain, Dekapolis, Gadara, Ċesarija Filippi. Minflok, ir-Raba' Evanġelista jambjenta l-ġrajjiet ta' Ġesù f'postijiet bħal Kana u Tiberija. Hemm ukoll postijiet oħra li jissemmew fir-Raba' Evanġelju kif ukoll fl-Evanġelj Sinottiċi, bħal Nazaret, Kafarnahum, Betsajda u Golgota.

78 Ara pereżempju l-argumenti ta' John D. Crossan, The Historical Jesus: The Life of a Mediterranean Jewish Peasant (Edinburgh: T&T Clark: 1991).

79 Ara R. Riesner, "Bethany Beyond the Jordan (John 1:28): Topography, Theology and History in the Fourth Gospel," (The Tyndale NT Lecture 1986), TynB 38 (1987): 29-63.

80 Ġw 11:18.

81 Ara Sylvester J. Saller, Excavations at Bethany (1949-1953). SBF. Collectio Maior 12 (Jerusalem: Franciscan Press, 1957, reprinted 1982).

82 Ara Ġw 11:5.

83 Ara Ġw 5:2.

84 Dwar ix-xogħol ta' skavar li sar f'dan il-post ara l-istudju ta' A. Duprez, Jésus et les dieux guerisseurs. A propos de Jean V. Cahiers de la Revue Biblique 12 (Paris: J. Gabalda, 1970).